

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԽԵՑԵՂԵՆԻ ՈՐՈՇ ԼՈԿԱԼ
ԽՄԲԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՄԱՆ ՇՈՒՐՋ**

ԱՆՆԱ ԱԶԻՋՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Շենգավիթյան մշակույթ, Կառնուր, Շենգավիթ, զարդագուրի, հորինվածք, լոկալ խումբ, խեցեղեն:

Ներածություն

Վաղբրոնզեդարյան մշակույթը շատ ինքնատիպ է և ընդգրկելով բավական մեծ արեալ, ըստ ժամանակագրական փուլերի իր մեջ ներառում է տարատեսակ, ոճաբանորեն տարբեր լոկալ խմբեր: Շենգավիթյան մշակույթում առանձնակի տեղ են գրավում խեցեղենի վրա պատկերվող զարդամոտիվները, իր ուրույն դրսևորումներով, որը հիմք է հանդիսացել ուսումնասիրող մասնագետների կողմից խեցեղենն իր ձևաբանությամբ և զարդամոտիվներով, տիպաբանորեն տարանջատել և դրա հիման վրա սահմանել որոշակի տիպեր՝ լոկալ խմբեր¹:

Լոկալ խմբերի ի հայտ գալը պայմանավորված է ներմշակութային փոխառնչությունների, ժամանակագրական փուլերի զարգացման և նրանց մեջ առկա տարրերի՝ հատկանիշների նույնանման բնույթով: Խմբերի ուրվագծման և տարանջատման գործում առաջնային նշանակություն ունի

¹ Այս մշակույթի ճիշտ փուլաբաժանման և համակարգված ուսումնասիրման սկիզբը դրեց առաջին իսկ պեղող հնագետ Ե. Բայբուրթյանը 1936-1938 թթ., անվանելով այն «Շենգավիթյան մշակույթ» տես՝ **Байбуртян** 2011: 5, 7, 14. 51, 52; **Куфтин** 2012: 116-117; **Пиотровский** 1949: 34-37; **Мунчаев** 1975: 194; **Мартиросян** 1964: 35-36; **Խանզադյան** 1967, 71-80: **Badalyan** 2014: 71-92; **Бадалян** 2018: 25-28; **Smith, Badalyan, Avetisyan** 2009: 42-51.

խեցեղենի ուսումնասիրությունը՝ իր տարածման արեալում: որտեղ բացի առաջին և երկրորդ փուլին պատկանող խեցեղենից հանդիպում ենք նաև համաժամանակյա, իրարից ռճաբանորեն հստակ տարբերվող խեցեղենի օրինակներ, որոնց ռճաբանական տարբերությունը արտացոլվում է թե՛ անոթների ձևաբանության և, թե՛ նրանց զարդաբանության մեջ:

Ոճաբանական տարբերությունները դրսևորվում են երկու հատկանիշներով՝ արտաքին և ներքին: Արտաքին հատկանիշներն են՝ տարածական, ժամանակագրական: Ներքին հատկանիշներն են՝ նյութը, ձևաբանությունը և զարդաբանությունը:

Էլառ-արագածյան խումբ

Էլառ-արագածյան տիպի խեցեղենը տարածված է գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհով մեկ² և թվագրվում է մ.թ.ա. 3600/3500-2900 թթ.³:

Էլառ-արագածյան տիպը բնութագրվում է խեցեղենի ինքնատիպ ձևաբանությամբ. հանդիպում ենք կարասներ, քրեղաններ, կճուճներ և այլ տիպի անոթներ, որոնց արտաքին բնորոշ հատկանիշներից է երկթեք (*բիկոնիկ*) իրանի կառուցվածքը (աղ. I նկ. 1,2,4,6,7,9,11-13): Բնորոշ այլ հատկանիշներից է՝ նաև շուրթից դեպի վիզ հատվածի ինքնատիպ կառուցվածքը, որը կրկնում է նախորդ մշակույթի՝ էնեոլիթի ուշ փուլին պատկանող խեցանոթների շուրթերի ձևերը⁴: Հատկանշական է նաև պսակը, որն ունի դեպի դուրս քիչ թեքվածություն: Կավանոթի շուրթ-վզի հատվածն աննշան ավելի հաստ է քան իրանինը և նմանվում է «կա-

² Badalyan 2014: 73-76; Бадалян 2018: 25; Isikli, Yardimciel 2015: 6; Altunkaynak, Isikli, Erkmen 2018: 84-89.

³ Бадалян 2018: 25-26:

⁴ Թորոսյան 1976, տախտակ VI/5, 6, 7, տախտակ VIII/1, 2:

կաշ» ծաղկի բացվածքին (աղ. I նկ. 2, 4, 6, 12): Տվյալ խմբին բնորոշ են կիսագնդաձև կառուցվածքով կանթեր, որոնց զուգահեռ հանդիպում ենք արմունկաձև, նաև շուրթից ուղիղ իջնող քիչ կորացող (աղ. I, նկ. 1) և ելուստավոր կեղծ կանթեր: Կավանդանների արտաքին մակերեսը մեծամասամբ սև է, երբեմն՝ գորշ, աղյուսագույն, մոխրագույն, մեծ մասամբ լավ փայլեցված, երբեմն արծաթափայլ մակերեսով: Բաց անոթների դեպքում աստառը լավ հղկված է անգորբապատ փայլեցված մակերեսով, իսկ փակ անոթների ժամանակ՝ միայն շուրթի հատվածն է ժապավենաձև փայլեցված, 1-6 սմ լայնությամբ⁵: Կավանդանների նմանատիպ մշակումը բնորոշ է բոլոր մյուս լոկալ խմբերին:

Էլառ-արագածյան որոշ տիպի խեցեղենի⁶ զուգահեռները տեսնում ենք էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի խեցեղեն անոթների ձևերում⁷ ու նաև այլ նյութերի մեջ ակնարկներ ունեցող՝ փայտից, քարից, կաշվից և տարատեսակ բույսերից պատրաստված, որոշ անոթների ձևերի մեջ: Էլառ-արագածյան տիպի որոշ կավանդանների ձևաբանությունն իր ակնարկներն ունի նաև էնեոլիթյան ժամանակաշրջանի խեցանոթների ձևաբանության մեջ: Հետաքրքիր է նաև, որ Էլառ-արագածյան խմբի մեջ հանդիպում ենք այնպիսի խեցեղեն կավանդանների, որոնք իրենց կառուցվածքով կաշվե պարկեր են հիշեցնում⁸: Հայտնի է, որ դեռևս վաղագույն ժամանակաշրջանից կաշին ծառայել է նաև որպես անոթ: Հետագայում կաշվե անոթների որոշ ձևեր անցել են կավե անոթներին⁹:

⁵ Ազիզյան 2017, 241:

⁶ Бадалян 2011: рис. I-9, 15.

⁷ Թորոսյան 1976, տախտակ VI/6, 7, տախտակ VIII/1, 2: Chataigner et al. 2006: Fig. 23.4-d; Мусеблн 2007: 194/7, 181/8, 182/6.

⁸ Badalyan 2018: Fig. 1/9, Fig. 2/9, 10, Fig. 5/4; Мартиросян 1964: 312, рис. 12.

⁹ Кинк 1976: 14.

Ինչ վերաբերում է զարդաձևերին ապա, շենգավիթյան մշակույթի խեցեղենի վրա պատկերված վաղագույն զարդամոտիվներն ի հայտ են գալիս առաջին փուլի ժամանակաշրջանում, որոնք պատկերվել են Էլառ-արագածյան խմբին պատկանող խեցեղենի վրա: Այստեղ հանդիպում ենք մի քանի մոտեցմամբ կատարված զարդամոտիվներ՝ թրծումից հետո կատարված փորագիր ու երկրաչափական կառուցվածքով, ինչպես նաև թրծումից առաջ ներճկման և վերադիր եղանակներով կատարված զարդամոտիվների: Այս խմբի խեցեղենի զարդամոտիվներում կենդանակերպ պատկերները եզակի բնույթ են կրում, իսկ զանազան մոտիվներով հորինվածքներ չեն հանդիպում: Մեծ մասամբ կավանոթների իրաններն անզարդ են: Տարածված զարդաձևերից են՝ թրծումից հետո, փորագիր եղանակով կատարված ուսի հատվածում՝ երկրաչափական, եզրագոտիները: Երբեմն իրանին պատկերվում են պարույրներով ու համակենտրոն շրջաններով մոտիվներ: Տարածված են իրանի հատվածում՝ կլոր կամ օվալաձև ներճկված փոսիկները ու նաև ներճկված զույգ կլոր փոսիկներով, որոնց միջև վերադիր եղանակով պատկերված են լինում ուղղահայաց ու թեքությամբ տեղադրված ելուստներ: Մեր կարծիքով Էլառ-արագածյան խմբին պատկանող կավանոթներն ունեն ներխմբային՝ միմյանցից որոշ հատկանիշներով տարբերվող զարդամոտիվներ:

Շրեշ-մոխրաբլուրյան խումբ

Շրեշ-մոխրաբլուրյան խմբին պատկանող հուշարձանները տարածված են շենգավիթյան մշակույթի արեալում՝ Արարատյան դաշտում և Իգդիրի հովտում¹⁰:

Այս խմբում ևս տարածված են տարբեր տիպի կավա-

¹⁰ Burney 1958: 43, 191 Fig. 128, 129, 130, 132, 142, 143; **Խանգաղյան** 1967, 73; **Smith, Badalyan, Avetisyan** 2009: 47; **Бадалян** 2011: 65; **Badalyan** 2014: 80-85.

մաններ՝ կարասներ, կճուճներ, քրեղաններ և այլ անոթներ, իրենց խմբին բնորոշ հատկանիշներով (աղ. II նկ. 1-13): Շենգավիթյան մշակույթի հարուստ պատկերազարդումներով խեցեղենը հանդես է գալիս երկրորդ փուլին պատկանող շրջանում, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 2900-2600/2500 թթ.¹¹: Տվյալ խմբի խեցեղենի բնորոշ հատկանիշներից մեկը խեցեղենի արտաքին մակերեսի սև գունավորումն է, ի տարբերություն մյուս խմբերի, որտեղ բացի սև փայլեցված մակերեսով խեցեղենից՝ հանդիպում են նաև այլ գույնի արտաքինով կավանոթներ: Բնորոշ հատկանիշներից է նաև արծաթափայլ մակերեսը՝ ինչպես անոթի ողորկ մակերեսին, այնպես էլ զարդարված հատվածներում: Այս արծաթափայլ մակերևույթով խեցեղենը տարածում ունի գրեթե բոլոր խմբերում, այն կապված է տեխնիկական և թրծման եղանակների հետ: Շրեշ-մոխրաբլուրյան խմբին պատկանող խեցեղենի պատկերազարդ հորինվածքները վաղագույնն են համարվում տվյալ մշակույթում, որոնք հիմնականում պատկերված են անոթի միայն իրանի հատվածում, այն էլ մեկ երեսին: Վերջիններիս հորինվածքների պատկերազարդության մեջ գերիշխում են մեծ մասամբ բուսական մոտիվները¹², որոնցում ընկալվում են հացազգիների պատկերազարդումներով հորինվածքներ¹³ (աղ. II նկ. 5, 6): Զարդագոտիները Շրեշ-մոխրաբլուրյան խմբում գրեթե բացակայում են:

Վերը նշված երկու խմբերի ներխմբային խեցեղենն իր ձևաբանությամբ, զարդաբանությամբ, նաև զարդերի կատարման եղանակներով նույնական է: Մասնագիտական գրականության մեջ հայտնի Կառնուտ-շենգավիթյան խումբը իր անվանումը ստացել է Կառնուտ և Շենգավիթ հուշար-

¹¹ Бадалян 2018: 25.

¹² Байбуртян 1937: рис. 2; Խանգաղյան 1964, աղ. I 1-6, II 1-5: Թումանյան 2012, աղ. XVII-1, 2, 7, աղ. XVIII-1, 2: Шенгавит 2015: табл. IV 1, 2, 6.

¹³ Խանգաղյան 1964, 223:

ձաններից հայտնաբերված խեցեղեն նյութի հիման վրա: Ըստ Ռ. Բադալյանի, Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսարևմտյան՝ Շիրակի տարածաշրջանի հուշարձանների ինչպե՛ս տարածական, այնպե՛ս էլ ժամանակագրական տեսակետից «Կուր-արաքսյան» մշակույթի անբաժան մասը կազմելով հանդերձ, մի շարք գծերով՝ տեղագրություն, ճարտարապետություն, տնտեսության յուրահատկություն, կարող է դիտվել որպես ընդհանուր վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի տեղական տարբերակ¹⁴:

Մեր կարծիքով Կառնուտի և Շենգավիթի խեցեղեն նյութերը ունեն որոշակի տարբերություններ, թե՛ ձևաբանորեն, թե՛ զարդաբանությամբ, և թե՛ իրենց կատարման եղանակներով: Հետևաբար այս երկու հուշարձանների խեցեղեն նյութերն իրարից առանձնանում ու տարանջատվում են հստակ տարբերվող հատկանիշներով: Ելնելով մեր դիտարկումներից՝ խեցեղենի ձևաբանական կառուցվածքից, զարդարման մոտեցումներից և նրա կատարման որոշ եղանակների տարբերությունից «Կառնուտ-շենգավիթյան» խումբը նախընտրելի է առանձնացնել:

Կառնուտյան խումբը պատկանում է Շենգավիթյան մշակույթի II փուլին և թվագրվում մ.թ.ա. 2900-2600/2500 թթ.¹⁵: Կավանոթների տարածված ձևերից են՝ կարասներ, կճուճներ, քրեղաններ, թասեր և այլ տիպի կավամաններ (աղ. III, նկ. 1-14, աղ. V նկ. 1-3): Այս խմբի խեցեղենը Շենգավիթյան մշակույթի մեջ ամենից աչքի ընկնողն է՝ իր հորինվածքների հարուստ զանազանությամբ:

Կառնուտի խեցեղեն անոթների ձևերը բազմազան են: Ձևերի զանազանության մեջ գերակշիռ մաս են կազմում միջին չափի կավամանները, կճուճները և գավաթները,

¹⁴ Բադալյան 1981, 8:

¹⁵ Бадалян 2018: 25.

որոնք գրեթե հիմնականում զարդարված են (աղ. III, նկ. 1-5, 12, 13):

Համեմատական զուգահեռներ անցկացնելու նպատակով հիմք ենք ընդունել կավամանների հետևյալ տիպերը՝ կարասներ, կճուճներ, քրեղաններ, ինչպես նաև նրանց վրա պատկերված զարդագոտիները և հորինվածքները (աղ. V, նկ. 1-3, աղ. VI, նկ. 1-16):

Կարասները, ի տարբերություն մյուս կավանոթների ամենամեծ չափերի հասնող անոթներն են, որոնք արտաքինից լինում են սև, մոխրագույն, գորշ, երբեմն դարչնագույն, դարչնագորշավուն փայլեցված մակերեսներով: Իսկ աստառի կողմից, դարչնագույն և մոխրագույն հղկված մակերեսով են: Կարասների շուրթերը՝ աստառի կողմից, ժապավենաձև 5-8 սմ հաստությամբ փայլեցված են: Դրանք բավական մեծ չափի անոթներ են, որոնց շուրթի տրամագիծը, երբեմն հասնում է մինչև 55 սմ, իսկ որոշ ամենախոշոր անոթների ընդհանուր բարձրությունը կազմում է 85 սմ-ից մինչև 1 մ, իսկ նստուկները համեմատած կավանոթի չափերին բավական նեղ են, որոնց տրամագիծը տատանվում է՝ 7-10 սմ: Կարասների շուրթերը դեպի դուրս թեքված են, ունեն բարձր ուղղահայաց կառուցվածքով վիզ, որից ընդգծված անցում է կատարվում դեպի ուռուցիկ իրան, այնուհետև շատ կտրուկ նեղանալով, դեպի ներքև՝ հատակամերձ հատված, որն ավարտվում է նեղ, հարթ նստուկով: Նմանատիպ անոթների վզի և ուսի միակցման նաև ուսի իրան հատվածներում ունենում են կանթեր, երբեմն կեղծ կանթեր, որոշ դեպքերում էլ առանց կանթի են (աղ. V, նկ. 1):

Կճուճները արտաքինից պատված են սև, դարչնագույն, աղյուսագույն, մոխրագույն ու դրանց երանգներով, փայլեցված երբեմն անփայլ մակերեսով, իսկ աստառի կողմից՝ մոխրագույն, դարչնագույն և աղյուսագույն հղկված,

որոշ դեպքերում՝ ամբողջությամբ անգործապատ երանգներով: Շուրթերը աստառի կողմից ունեն անգործապատ փայլեցված ժապավեն, որոնց լայնությունը տատանվում է 1-6 սմ¹⁶: Կճուճները լինում են փոքր և մեծ չափերի և ունեն նույնանման կառուցվածք՝ ընդհանուր բարձրությունը տատանվում է 10-30 սմ, լայնաբերան են, որոնց տրամագիծը տատանվում է 12-27 սմ, ունեն կարճ, ճկված, ուղիղ վիզ, ուռուցիկ իրան, որը շեշտակի անցում է կատարում դեպի հատակամերձ հատված և ավարտվում է համեմատաբար նեղ 3,5-7 սմ տրամագծով հարթ կամ ներճկված նստուկով: Կճուճները երբեմն ունենում են իրար հանդիպակաց տեղադրված երկու կանթեր, նաև հանդիպում են կեղծ կանթերով կճուճներ (աղ. V նկ. 2):

Քրեղանները, ինչպես կճուճները արտաքինից ունեն նույն գունավորումը, իսկ աստառի կողմից մեծ մասամբ դարչնագույն են՝ ամբողջությամբ անգործապատ, փայլեցված մակերեսով: Կառուցվածքով ոչ շատ բարձր, լայնաբերան են, ունեն արտահայտված պսակ, դեպի դուրս բացված շուրթ, որից անմիջապես սկիզբ է առնում թեք տեղադրված ուսը, ապա կիսագնդաձև իրանը, որը շեշտված անցում է կատարում դեպի նեղացող հատակամերձ հատված, որն ավարտվում է հարթ, երբեմն թեթև ներճկված նստուկով: Ընդհանուր բարձրությունը հասնում է 8-15 սմ, շուրթի տրամագիծը տատանվում է 15-29 սմ, իսկ նստուկը համեմատաբար նեղ է, 5-11 սմ տրամագծով հարթ կամ ներճկված: Իրանի հատվածում երբեմն տեղադրված են լինում երկու իրար հանդիպակաց կիսագնդաձև կամ խուլ կանթեր (աղ. V, նկ. 3):

Կառնուտի խեցեղենի զարդագոտիները մեծ մասամբ բնորոշվում են մեկ, երբեմն զույգ զարդագոտիների առկա-

¹⁶ Ազիզյան 2017, 241:

յութամբ: Նրանք պատկերված են լինում կավանոթի վզին, երբեմն վիզ-ուս միակցման հատվածներում: Կատարման եղանակներն են՝ թրծելուց առաջ գծագարդ և քիչ հանդիպող՝ ներճկված: Բնութագրող ու ամենից հաճախ հանդիպող զարդագոտու տեսակներից են մեկ շար ունեցող, անկանոն շարվածքով տարբեր տարրերից կազմված գոտիները (աղ. VI, նկ. 1-5): Սրանք սովորաբար բաղկացած են լինում թեք գծերից, կետագարդ ժապավեններից, եռանկյունիներից և այլն:

Հորինվածքների դեպքում, հորինվածքային կառուցվածքի հենքը լիովին տարբերվում է մյուս խմբերին պատկանող հորինվածքներից: Այդ հորինվածքներն ունեն բավական հարուստ, տարբեր տարրերով հագեցած պատկերազարդում: Այս խմբի խեցեղենի հորինվածքները պատկերազարդ են կավանոթի միայն իրանը, այն էլ մեկ երեսը, հազվադեպ օրինակներում՝ ամբողջ իրանը: Հորինվածքները կատարվել են ներճկման ու ռելիեֆ-ներճկման եղանակներով: Այս խմբին բնորոշ են, որոշ հորինվածքների կառուցվածքի հիմքում պատկերված խոյանման ու խարսխանման տարրեր: Այդ տարրերից սկիզբ են առնում և զարգանում հորինվածքները: Ըստ է. Խանզադյանի՝ Կառնուտի խեցեղենի որոշ բեկորների վրա պատկերված հորինվածքների հիմքը կազմում է խարխիս, որով նաև շեշտում է Կառնուտի խեցեղենի տեղային յուրահատկությունը¹⁷: Է. Խանզադյանը լոկալ խումբ է անվանում և առանձնացնում կառնուտյան-կիրովականյանը, որին բնորոշ են «բազմազալար շրջանները, պարույրները, հատիկաձև ակոսներով ծածկված լայն ժապավենները, սակայն հիմնականը, զարդանախշերի. Խճճվածությունն ու բարդությունն է»¹⁸: Մեր կարծիքով նման

¹⁷ Խանզադյան 1964, 227:

¹⁸ Խանզադյան 1967, 73:

խարսխանման հիմքով հորինվածքները բնորոշ են Հայաստանի հյուսիսային տարածքների հուշարձաններին:

Շենգավիթյան խումբը նույնպես պատկանում է Շենգավիթյան մշակույթի II փուլին՝ մ.թ.ա. 2900-2600/2500 թթ.¹⁹: Շենգավիթ բնակավայրից հայտնաբերված խեցեղենն աչքի է ընկնում ինքնատիպ ձևաբանությամբ և իրեն բնորոշ յուրօրինակ զարդաձևերով:

Կավանոթների տարածված ձևերից են՝ մեծ ու փոքր չափերի կճուճներ, քրեղաններ, թասեր, նաև կարասներ (աղ. IV, նկ. 1-14):

Աղյուսակներում համեմատական զուգահեռներ է տարվում կառնուտյան խմբի խեցեղենի և նրա զարդամոտիվների ու շենգավիթյան տիպի կավանոթների զարդամոտիվների միջև: Կավանոթների տեսակների մեջ զուգադրվում են կարասները, կճուճները և քրեղանները, զարդամոտիվների դեպքում՝ հորինվածքներն ու զարդագոտիները:

Շենգավիթյան տիպի կարասները, համեմատած մյուս կավանոթների հետ, չափերով մեծ են, ունեն սև, գորշ, նաև մուգ մոխրագույն փայլեցված մակերես, աստառի կողմից՝ մոխրագույն, գորշ, մարմնամոխրագույն երանգների, հրղկված մակերեսով են: Հարկ է նշել, որ Շենգավիթի խեցեղենը արտաքինից հաճախ ունենում է արծաթափայլ մակերես: Կարասների շուրթերը աստառի կողմից 3-5սմ ժապավենաձև փայլեցված են: Դրանք, համեմատած Կառնուտի կարասների հետ, ավելի փոքր են, ընդհանուր բարձրությունը կազմում է 34,5-50 սմ, որոնց շուրթի տրամագիծը երբեմն հասնում է մինչև 27-35 սմ, նստուկները կավանոթի չափերի համեմատ նեղ են, որոնց տրամագիծը տատանվում է՝ 6-9 սմ: Կարասների կառուցվածքը հետևյալն է. շուրթերը քիչ դեպի դուրս թեքված, ունեն կարճ ճկված վիզ, որից սահուն ան-

¹⁹ Бадалян 2018: 25.

ցում է կատարվում դեպի ուռուցիկ իրան, այնուհետև իրանը նեղանալով իջնում է դեպի հատակամերձ հատված, որն ավարտվում է ընդհանուր կառուցվածքին համեմատ նեղ հարթ նստուկով: Կարասները վզի և ուսի միակցման կամ ուս-իրան հատվածներում ունենում են կանթեր, մեծ մասամբ հանդիպակաց տեղադրված, երկու փոքր կիսագնդաձև, երբեմն կեղծ կանթեր (աղ. V, նկ. 4):

Կճուճները ամենից տարածված ձևերից են: Լինում են մեծ և փոքր չափերի: Արտաքինից պատված են սև, մուգ մոխրագույն փայլեցված, երբեմն հղկված մակերեսով: Աստառի կողմից՝ բաց աղյուսագույն հղկված մակերեսով են: Շուրթից ունեն 2-4 սմ փայլեցված, անգորբապատ ժապավեն: Կճուճների բարձրությունը տատանվում է՝ 11-25 սմ, շուրթի տրամագիծը՝ 10-25 սմ, նստուկինը՝ 3-5 սմ: Մեծ և փոքր չափերի կճուճների ձևերը կրկնում են միմյանց: Լայնաբերան են, ունեն երկար, քիչ դեպի ներս թեքված բարձր վիզ, բիկոնիկ իրան, որից շեշտակի անցում է կատարվում դեպի հատակամերձ հատված՝ ավարտվելով համեմատաբար նեղ հարթ կամ ներճկված նստուկով: Կճուճները մեծ մասամբ առանց կանթերի են, բայց երբեմն ունենում են մեկ կամ երկու իրար հանդիպակաց տեղադրված կանթեր: Հանդիպում ենք նաև կեղծ կանթերով կճուճներ (աղ. V, նկ. 5):

Քրեղանները բավական տարածված են: Կան միջին չափի և փոքր քրեղաններ: Արտաքինից՝ սև, մուգ մոխրագույն փայլեցված մակերեսով են, ներսի կողմից մոխրագույն, դարչնագույն, աղյուսագույն են: Աստառի կողմից ամբողջությամբ անգորբապատ, հղկված, երբեմն փայլեցված մակերեսով են: Կառուցվածքով բարձր չեն՝ 6-12 սմ, լայնաբերան են, որոնց տրամագիծը տատանվում է 11-18 սմ, ունեն կլոր արտահայտված պսակ, ուղիղ բարձր վիզ, թեքությամբ իջնող իրան՝ շեշտված հատակամերձ հատվածով, որն ավարտվում է հարթ 2,8-5 սմ լայնությամբ նստուկով:

Եթե կարասների ու կճուճների նստուկները համեմատաբար իրենց կառուցվածքի շատ նեղ են, ապա քրեղանների նստուկները համեմատ կավանդոթի չափերի համաչափ են: Կանթերը բացակայում են (աղ. V, նկ. 6):

Շենգավիթյան տիպի զարդագոտիներ հանդիպում ենք կավանդոթների վզի ու վիզ-ուս միակցման հատվածում: Այս խմբի խեցեղենի եզրագոտիները ի տարբերություն կառնուտյան խմբի, որտեղ հաճախ մեկ շար գոտիներ են, այստեղ մեծ մասամբ պատկերված են երկու կամ երեք ժապավեններից բաղկացած զարդագոտիներ (աղ. VI նկ. 7-10): Շենգավիթյան տիպի գոտիներում խեցեգործները մեծ ուշադրություն են դարձրել կատարման որակին: Չարդագոտիները կատարվել են թրծումից առաջ, նուրբ գծազարգումով ու ակոսազարդ կատարման եղանակներով: Ի տարբերություն Կառնուտի խեցեղենի անկանոն կառուցվածք ունեցող զարդագոտիների տարածվածությանը, Շենգավիթի զարդագոտիների գեռակշիռ մասը կազմում են կանոնավոր կառուցվածք ունեցող գոտիները: Հանդիպում ենք նաև այս խմբին բնորոշ, ինքնատիպ եզրագոտիներ՝ «հասկազարդ» ու «կարպետազարդ»²⁰: Մեկ ժապավենից կազմված «հասկազարդ» եզրագոտիները խիստ ոճավորված են, մեծ մասամբ պատկերվում են քրեղանների վրա (աղ. IV նկ. 9, 12, աղ. V նկ. 6): Նման զարդագոտիներ Կառնուտի խեցեղենի եզրագոտիներում բացառություն են կազմում: «Կարպետազարդ» տիպի եզրագոտիները, պատկերվել են հիմնականում կճուճների վրա (աղ. IV նկ. 1, 2, 6, 10, 11, 14): Վերջիններս նմանվում և կարծես թե կրկնում են հայկական կարպետների, ինչպես նաև գորգերի եզրագոտիներում առկա հորինվածքներին²¹:

²⁰ Ազիզյան 2018, 15-17:

²¹ Ազիզյան 2016, 20:

Շենգավիթի խեցեղենի հորինվածքների լուծումները իրենց բնույթով զիջում են Կառնուտի տարատեսակ զանազան լուծումներով հարուստ զարդահորինվածքներին: Համեմատական անցկացնելով շենգավիթյան տիպի եզրագոտիների ու իր հորինվածքների միջև, եզրագոտիները հստակ աչքի են ընկնում իրենց պատկերազարդման մոտեցմամբ, քան հորինվածքները: Իրանի վրա պատկերված հորինվածքները նույնպես չունեն այն զանազանությունը, որը առկա է Կառնուտի հորինվածքներում: Ի տարբերություն Կառնուտի հորինվածքների, որտեղ ակնառու են գծերի ճկվող պատկերման մոտեցումը ու պարույրների համակենտրոն շրջանների առատությունը՝ Շենգավիթի հորինվածքներում դիտարկվում են սխեմատիկ պատկերման մոտեցումը և խիստ ոճավորումը (աղ. VI, նկ. 17-19): Որոշ հորինվածքներում նկատվում են արագ կերպով կատարման միտումը, որի հետևանքով պատկերները ինչ որ տեղ անփոյթ և ոչ հստակ տեսք են ստացել: Հորինվածքները պատկերված են ակոսազարդ, երբեմն՝ խորակոս կատարման եղանակներով:

Եզրակացություն

Շենգավիթյան մշակույթի անոթների ձևաբանական փոփոխությունները ժամանակի ընթացքում նկատելի են դառնում: Զարգացած և ուշ փուլերում ի հայտ են գալիս նոր ձևեր: Առաջացած նոր ձևերը դառնում են էլ ավելի զանազան, որը կարող է պայմանավորված լինել կենսակերպով: Սկսում են առաջ գալ նոր զբաղմունքներ, անասնապահությունում կարիք է առաջանում նոր տիպի անոթների: Չի բացառվում նաև փոխառնչությունների միջոցով, առևտրական կապերի, շփումների, տեղաբնակեցումների և այլ պատճառներով նոր ձևերի ի հայտ գալը: Վերը նշվածի հետ մեկտեղ, համաժամանակյա լրկալ խմբերի գոյությունը պայմանավոր-

ված է նաև բնակլիմայական և դրանից բխող՝ կենսակերպի պայմանների ազդեցությամբ:

Հարկ է նշել, նաև որ այս մշակույթի կավանդները դիտելիս աչքի են զարնում նրանց ծավալի ընկալումն ու համաչափությունը: Այս ամենի հետ մեկտեղ ակնառու են նաև զարդերի միմյանց հետ հիանալի համադրումները և դրանց փոխկապակցվածությունը տարատեսակ կավանդների հետ: Կառնուտյան խմբի զարդամոտիվներում շեշտը դրվել է հաճախ պատկերվող հարուստ պատկերազարդմամբ հորինվածքների վրա, իսկ եզրագոտիները երկրորդական նշանակություն են ունեցել, կատարվել են ոչ այնքան դիմիկ ու հստակ: Ի տարբերություն Կառնուտի՝ Շենգավիթյան խմբի զարդամոտիվներում հորինվածքները շատ ավելի սխեմատիկ ու գծային ոճով են կատարված: Եզրագոտիները հստակ պատկերման մոտեցումով առանձնանում են պատկերազարդման մոտեցմամբ քան հորինվածքներով: Կառնուտի և Շենգավիթի հուշարձաններում կավանդների բոլոր տեսակները միմյանցից տարբերվում են ձևաբանական կառուցվածքով, ինչպես նաև զարդամոտիվների հորինվածքների ու զարդագոտիների պատկերազարդումներով և նրանց կատարման եղանակներով:

Հետևաբար, մեր կարծիքով, այս երկու հուշարձանների խեցեղեն նյութը չի կարող դիտարկվել որպես մեկ խումբ: Թե՛ Կառնուտը և թե՛ Շենգավիթը իրենցից ներկայացնում են տարբեր հատկանիշներով առանձին խմբեր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազիզյան Ա. 2016, Համեմատական զուգահեռներ 19-20-րդ դարերի գորգային զարդամոտիվների և վաղբրոնզեդարյան (կուրարաքսյան) խեցեղենի զարդարման մոտիվներում: Հայկական հանգույց. գորգարվեստի ավանդույթները, միջազգային գիտաժո-

ղով Երևան 20-22 նոյեմբեր, 2013, խմբագիր՝ Ա. Պողոսյան, Երևան, էջ 19-33:

Ազիզյան Ա. 2017, Դիտողություններ Հայաստանի կուր-արաքայան խեցեղենի հազվադեպ հանդիպող զարդաձևերի վերաբերյալ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ 2, Հաբիտուս, էջ 238-248:

Ազիզյան Ա. 2018, Շենգավիթ բնակավայրի խեցեղենի որոշ զարդամոտիվների մասին, ԵՔՊԹ, Երևան 5, Նվիրվում է Երևանի 2800 ամյակին, Երևան, էջ 14-20:

Բաղայան Ռ. 1981, Հյուսիս-արևմտյան Հայաստանի 3-րդ. հազարամյակի խեցեղենի մի քանի ձևերի և զարդամոտիվների մասին, Հայկական ՍՍՀ-ՈՒՄ 1979-1980թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված զեկուցումների թեզիսներ, էջ 8-9:

Թումանյան Գ. 2012, Ագարակ I, վաղբրոնզեդարյան բնակավայրը (2001-2008 թթ.), Երևան:

Թորոսյան Ռ. 1967, Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը, (մ.թ.ա. IV հազարամյակ), Երևան:

Խանզադյան Է. 1964, Շրեշ-բլուրի և Քյուլ-թափայի խեցեղենն ու նրա արվեստը, Պատմաբանասիրական հանդես, № 3, էջ 219-228:

Խանզադյան Է. 1967, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Երևան:

Խանզադյան Է. 1979, Էլառ-Դարանի, Երևան:

Бадалян Р., Смит А., 2008: Поселение Гехарот: Основные результаты раскопок 2005-2006гг. Հին Հայաստանի մշակույթը XIV, նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, էջ 45-68:

Бадалян Р. 2011: К вопросу о периодизации и хронологии Куро-Араксской культуры Армении, Археология, этнология, фольклористика Кавказа., сборник кратких содержаний докладов, Тбилиси, с. 63-68.

Бадалян Р. 2018: Новые данные к проблеме периодизации и хронологии раннебронзовых материалов Армении, По ту сторону Арагаца, археологические исследования посвященные памяти Телемака Хачатряна, Ереван, с. 25-28.

- Байбуртян Е.** 1937: По поводу древней керамики из Шрешблур, Москва, Советская Археология № 3, с. 209-213.
- Байбуртян Е.** 2011: Последовательность древнейших культур Армении на основании археологического материала, Ереван.
- Кинк Х.** 1976: Художественное ремесло древнейшего Египта и сопредельных стран, Москва.
- Куфтин Б.** 2012: Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит, Махачкала.
- Мартиросян А.** 1964: Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван.
- Мунчаев Р.** 1975: Кавказ на заре бронзового века, Москва.
- Мунчаев Р., Мерпет Н.** 1981: Раннеземледельческие поселения северной месопотамии, Москва.
- Мусебли Н.** 2007: Энеолитическое поселение Бюк Кесик, Баку.
- Пиотровский Б.** 1949: Археология закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э., Ленинград.
- Шенгавит** 2015: каталог археологических материалов из коллекций Музея истории Армении, Музей истории Армении, составители - Бадалян Р. С., Овсепян С. Г., Хачатрян Л. Е., Ереван.
- Badalyan R.** 2014: New data on the Periodization and Chronology of the Kura-Araxes Culture in Armenia, *Paleorient*, 40.2, *Pluridisciplinary Journal of Prehistory and Protohistory of Southwestern and Central Asia*, Thematic Issue, Coordinated by C. Chataigner and G. Palumbi, The Kura-Araxes culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between unity and diversity, CNRS Editions, pp. 71-92.
- Badalyan R.** 2018: The chronology of the Kura-Araxes: New data and old problems of periodization and chronology of the Early Bronze Age materials in Armenia, *Armenian Journal of Near Eastern Studies* volume XII ISSUE 1, Association for Near Eastern and Caucasian Studies, Yerevan, Oxford, pp. 51-65.
- Burney C.** 1958: Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, *Anatolian Studies* vol. VIII, 157-209.
- Chataigner C., Avetisyan P., Palumbi G., Uerpmann H., Goded-zor** 2006: A Late Ubaid-Related Settlement in the Southern Caucasus, Beyond the Ubaid Transformation and Integration in the Late Prehistoric Societies of the Middle East, edited by Carter R. and Philip G., *Studies in Ancient Oriental Civilization*, Volume 63, the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, Illinois, pp. 391-409.
- Smith A., Badalyan R., Avetisyan P.** 2009: The Foundations of Research and Regional Survey in the Tsaghkahovit Plain, Armenia. The

Archaeology and Geography of Ancient Transcaucasian Societies volume I, Oriental Institute Publications, v. 134 the Oriental Institute of the University of Chicago.

Isikli M., Yardimciel A. 2015: Kura-Araxes Pottery from Kars Museum: A Corpus Study, 4-24.

Altunkaynak G., Isikli M., Erkmen M. 2018: In the Light of New Evidence from the Erzurum Plain: An Overview of Kura-Araxes Funerary Practices in Eastern Anatolia, TUBA-AR, Ankara, pp. 73-91.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աղ. I. նկ. 1-6 Արագած, Ռ. Թորոսյանի 1980 թ. և Ֆ. Մուրադյանի 2012 թ. պեղ., Էջմիածնի պատմա-ազգագրական թանգարան, ինվ. №№ 5565/6, 5506/6, 3945/6, 3946/6, 5581/6, 5567/6 (**գծանկարները՝ հողվածագրի**),

նկ. 7. Էլառ, Խանզադյան Է. 1967, աղ. VII-2,

նկ. 9, 11. Արճեշ, Խանզադյան Է. 1967, աղ. XXIV,

նկ.12. Հացավան, Խանզադյան Է. 1967, աղ. XIV,

նկ. 8, 10, 13, 14. Էլառ, Խանզադյան Է. 1979, աղ. VII-4, 5, 6, 7,

Աղ. II. նկ.1.Արագած, Ռ. Թորոսյանի 1980 թ. պեղ., Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան, ինվ. № 3943/6 (**գծանկարը՝ հողվածագրի**),

նկ. 2.Շրեշ-բլուր, Խանզադյան Է. 1967, աղ. XIX,

նկ. 3, 4, 7, 8, 9. Շենգավիթ, Ս. Սարդարյանի 1967-1969 թթ, 1970 թ., 1971 թ., 1978 թ. պեղ., «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. №№ 7/19,7, 3/67, 1/564, 3/77, 2/126, (**գծանկարները՝ հողվածագրի**),

նկ. 5. 6. Շրեշ-բլուր, Մոխրաբլուր, Խանզադյան Է. 1967, աղ. XX,

նկ. 10, 11, 12, 13. Ագարակ, Թումանյան Գ. 2012, աղ. XVII, 1, 7, աղ. XVIII, 1, աղ. XXIV, 2:

Աղ. III. նկ. 1-14. Կառնուտ, Ռ. Բադալյանի 1981-1985 թթ., 1987 թ. 1990 թ. պեղ. Հայաստանի պատմության թանգարան, ինվ. №№ 3017/16, 2859/52, 3017/22, 2934/4, 3017/30, 2995/42, 2934/33, 2934/36, 3016/19, 3016/17, 2995/30, 3015/8, 2857/8, 2995/46, (**գծանկարները՝ հողվածագրի**)

Աղ. IV. նկ. 1-12. Շենգավիթ, Ս. Սարդարյանի 1967-1969 թթ., 1970 թ., 1973 թ., 1976-1977 թթ. պեղ., «Էրեբունի» պատմահնագիտա-

կան արգելոց-թանգարան, ինվ. №№ 2/18, 4/297, 1/516, 1/400, 1/517, 2/14, 2/8, 1/394, 1/584, 2/9, 1/518, 6/2,1 (**գծանկարները՝ հողվածագրի**),

նկ. 13, 14, Շենգավիթ, Шенгавит 2015: табл. 86-840, табл. 73-697:
Աղ. V. նկ.1 Կառնուտ, Smith A., Badalyan R., Avetisyan P. 2009: fig. 7b

նկ. 2 Կառնուտ, Smith A., Badalyan R., Avetisyan P. 2009: fig. 7e.

նկ. 3 Կառնուտ, Smith A., Badalyan R., Avetisyan P. 2009: fig. 7p.

նկ. 4 Շենգավիթ, Հ. Սիմոնյանի 2000թ. պեղ., «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. № 15/8 (**գծանկարը՝ հողվածագրի**),

նկ. 5 Շենգավիթ, Шенгавит 2015: табл. 73-697,

նկ. 6, Շենգավիթ, Ս. Սարգսյանի 1976-1977 թթ. պեղ., «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. № 6/2,1 (**գծանկարը՝ հողվածագրի**),

Աղ. VI. նկ. 1-5, 13-16. Կառնուտ, Ռ. Բադալյանի 1983 թ., 1984 թ., 1990 թ. պեղ., պեղ. Հայաստանի պատմության թանգարան, ինվ. №№ 2934/36, 3017/22, 3017/16, 2934/4, 2995/29, 3017/33, 2995/29, 3017/34, 2995/27 (**գծանկարները՝ հողվածագրի**),

նկ. 6 Շենգավիթ, Шенгавит 2015: табл. 56-545,

նկ. 7-12, Շենգավիթ, Ս. Սարգսյանի 1967-1969 թթ., 1970 թ., 1973 թ., 1976-1977 թթ. պեղ., «Էրեբունի» պատմահնագիտական արգելոց-թանգարան, ինվ. № 1/520, 2/18, 4/297, 2/14, 1/584, 6/2,1 (**գծանկարները՝ հողվածագրի**):

նկ. 17, Շենգավիթ, Шенгавит 2015: табл. 73-697,

նկ. 18, 19 Շենգավիթ, Шенгавит 2015: табл. 38-375, 377:

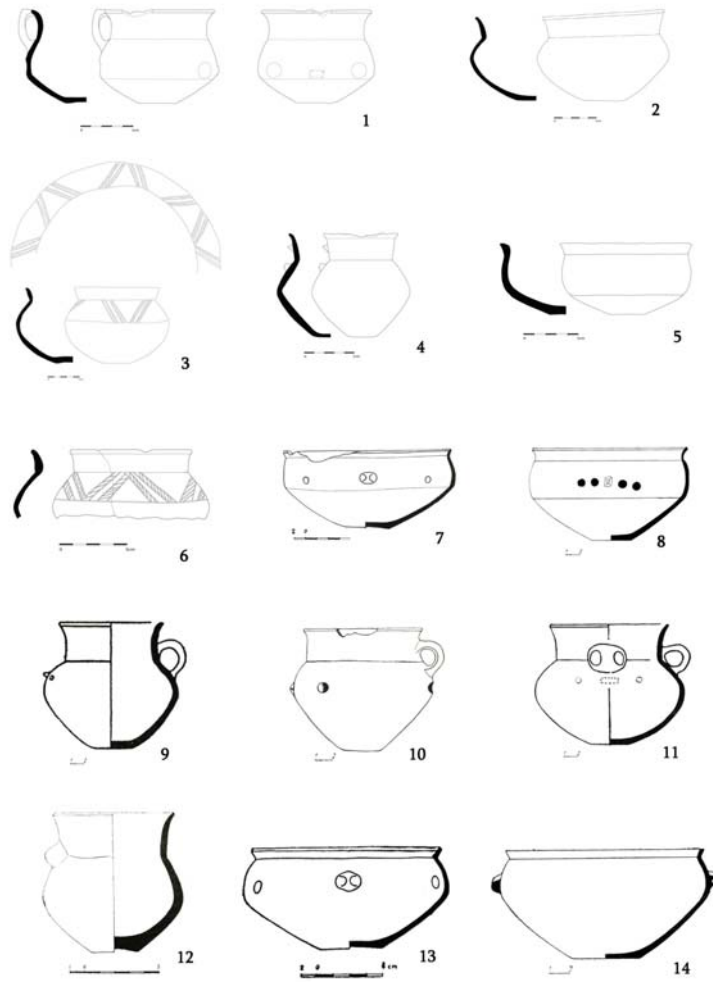
Աննա Ազիզյան - Էրեբունի պատմահնագիտական արգելոց-թանգարանի գիտահետազոտական բաժնի վարիչ,
annamalah@yahoo.com

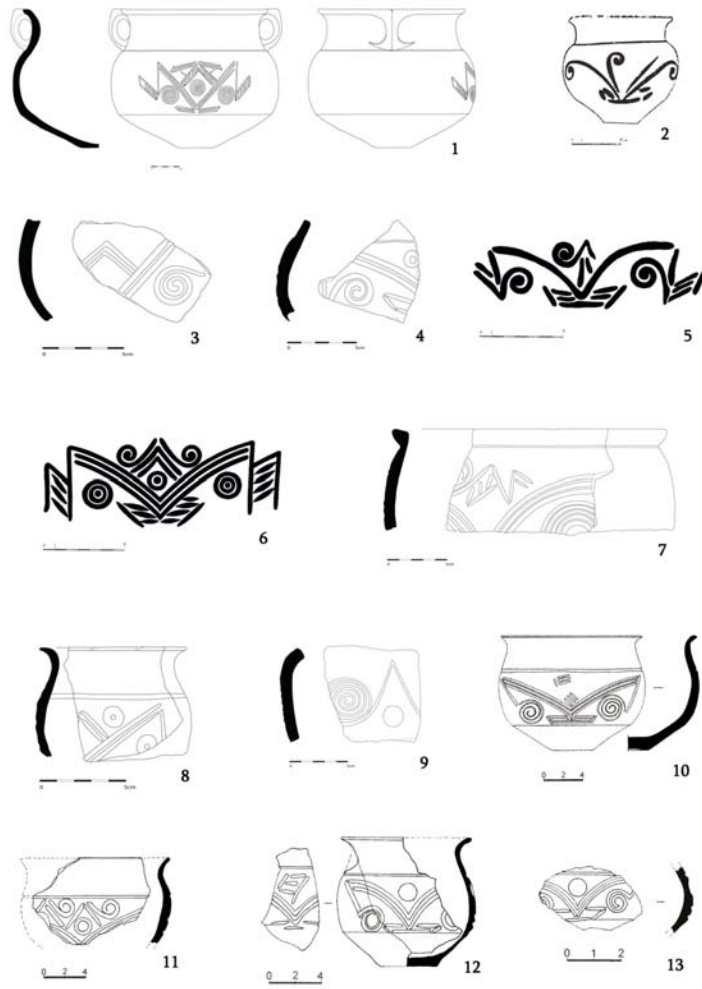
TYOLOGY OF SOME LOCAL GROUPS OF CERAMICS OF THE EARLY BRONZE PERIOD OF ARMENIA

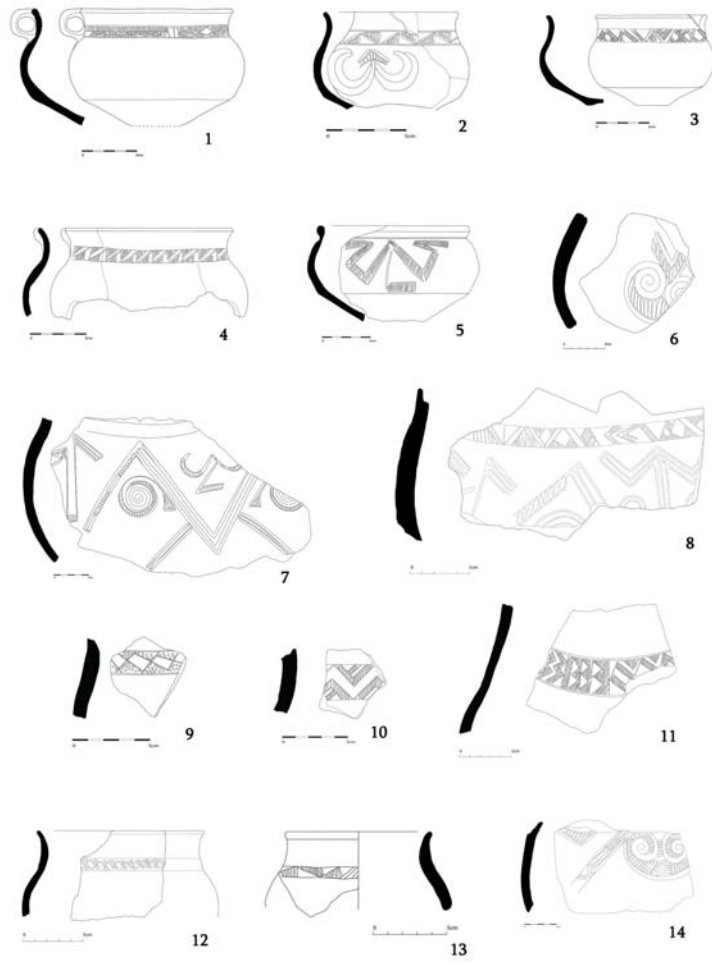
Keywords: *Shengavitian culture, Karnut, Shengavit, ornamented belt, composition, local group, pottery.*

The changes in morphology of vessels of Shengavit culture chronology became evident period of time. New forms emerge in the advanced and late stages. New forms are becoming more diverse, it can be conditioned with lifestyle. New occupations begin to emerge, in ranching is needed new types vessels, it is not excluded also through exchanges, trade relations, resettlement and other reasons. Above all the existence of simultaneous local groups is also conditioned by the climatic conditions and by influence of conditions of lifestyle emerging from this. It is important to see that when you look at the vessels of this culture, it is distinguished the perception of their proportionality and the volume. With all this it is also obvious the well combination with jewelry and their interconnectedness and combinations with different type of vessels. In decoration motifs of Karnut group was emphasized in compositions with rich decoration depicted consequently and edges had secondary importance, they were not so rhythmic and clear. In difference of Karnut group, the motifs of decoration of Shengavit group the compositions are much more schematic and linear. Edges where a detailed by their approach of decoration not by composition. In a Karnut and In Shengavit monuments all types of vessels differ from each other by morphological structure as well by her motifs of decoration, compositions and ornaments of belts, illustrations and ways of performing them. Consequently, in our opinion, these two monuments cannot be observe as a one group. And Karnut and Shengavit are separate groups with different characteristics.

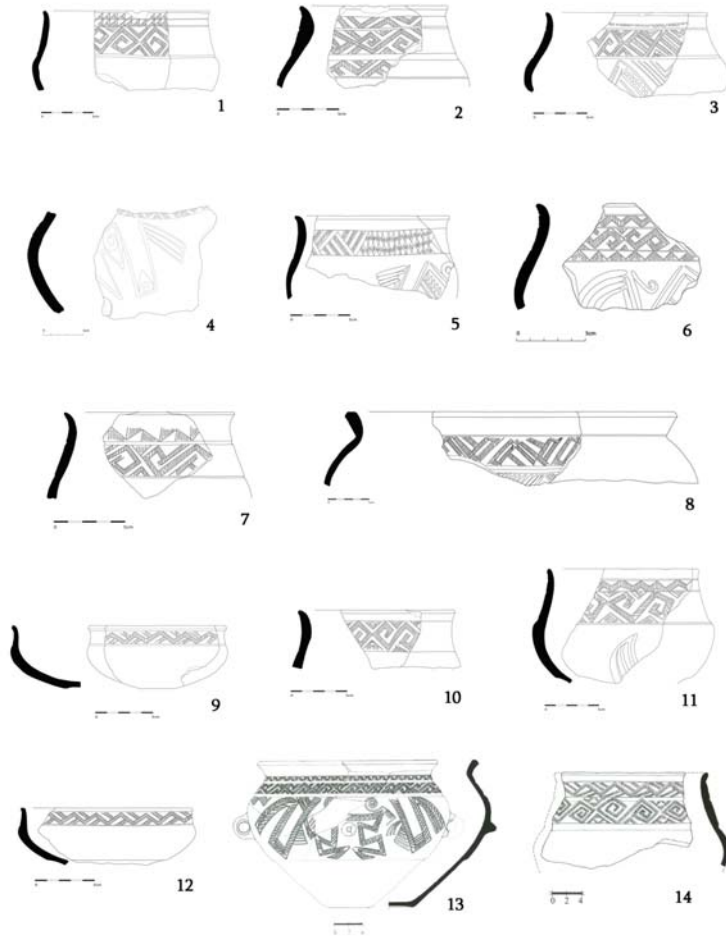
Anna Azizyan - Erebuni Historical and Archaeological
Museum-Reserve, Head of the Scientific Research Section,
annamalah@yahoo.com

Շենգավիթ հուշարձանի զարդարված խեցեղեն

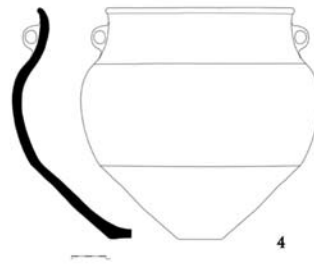

Կառնուտ հուշարձան
Կարաս

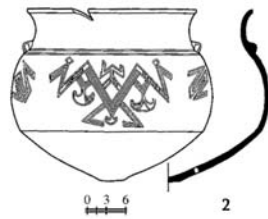

Կճուճ

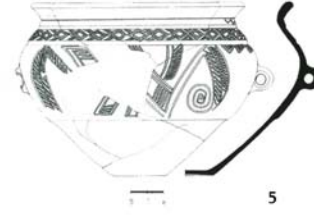
Շենգավիթ հուշարձան
Կարաս

Կճուճ

Քրեղան

Քրեղան

